

BÖLGELERARASI RİVÂYET FARKLILIKLARI AÇISINDAN MISIR'DAKİ HADİS KÜLTÜRÜNÜN TAHLİLİ (YEZÎD B. EBÎ HABÎB'İN (Ö. 128) RİVÂYETLERİ ÖZELİNDE)

Hüseyin Akgün*

Öz

Hız. Peygamber (sa) daha hayatta iken sahâbe, farklı bölgelere yayılmaya başlamış, bunun bir sonucu olarak da kendi hadis kültürlerini beraberlerinde taşımışlardı. Bu durum her bölgede kendine has bir hadis birikiminin oluşmasına sebep oldu. Biz bu rivâyetlerin bölgesellikten evrenselliğe geçişini takip etmek amacıyla Mısır örneğini ele almaya çalıştık. Bu bağlamda dışarıdan gelen hadislerin Mısır'a girişini de incelemeyi amaçladık. Bunun için de söz konusu rivâyetlerin içeri ve dışarı naklinde önemli rol oynayan Yezîd b. Ebî Habîb adlı âlimin rivâyetleri üzerinde yoğunlaştık. Netice itibarıyla Mısır'da yaşayan sahâbîler tarafından rivâyet edilen hadislerin hicrî ikinci yüzyılın ortalarına kadar büyük oranda bölgesel olarak bilindiğini, daha sonra râviler vasıtasıyla diğer İslâm beldelerine yayıldığını görmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Hadis Coğrafyası, Mısır, Hadis, Yezîd b. Ebî Habîb, Rivâyet.

The Analysis of the Hadith Culture in Egypt in terms of Inter-regional Tradition Differences (In the case of the Traditions of Yazîd b. Abû Habîb -d. 128/AH-)

Abstract

The Companions had begun to spread in different regions while Muhammad (pbuh) was still alive. As a result of this, they carried their own hadith culture with them. This situation led to the formation of a unique hadith accumulation in each region. We have tried to deal with the case of Egypt in order to keep track of the transition from locality to universality of these traditions. And in this context, we have aimed to examine the introduction of the hadiths to Egypt. So, we have focused on traditions of scholar Yazîd b. Abû Habîb, playing a part in transmitting to inside and out of these traditions. Consequently, we see that hadiths narrated by the Companions who lived in Egypt had largely known

---

* Doç. Dr., Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, huseyinakgun@hotmail.com.

regionally until the middle of the second century of the Hijra, then spread through the narrators to other Islamic areas.

Key Words: Geography of Hadith, Egypt, Hadith, Yazîd b. Abû Habîb, Narrative.

Giriş

Bir hadis bazen birden fazla sahâbîden rivâyet edilse de, büyük oranda hadislerin her birinin sadece bir tek sahâbîden nakledildiği bilinmektedir. Bunu aşağıda sayacağımız hususların etkilediğini söyleyebiliriz:

- a) Her bir sahâbînin farklı oranlarda hadis birikimine sahip olması,¹
- b) Bazı sahâbîlerin ihtiyaten az rivâyette bulunması,²
- c) Sahâbînin hadisi unutmüş olması,³
- d) Sahâbînin bazen hadisin tek muhatabı olması,⁴
- e) Sahâbînin söz konusu hadise özel ilgisi ya da algıda seçici olması,⁵
- f) Aynı konuda değişik sahâbeden gelen hadislerden birinin senedinin âli olması⁶ veya muttasıl bir senede sahip olması⁷ gibi

¹ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Ankara, 1997, s. 97-98.

² Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IX, 399 (5565); İbn Kuteybe, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadis*, Beyrut, 1999, s. 90-91.

³ Örneğin Zeyd b. Erkam'dan kendilerine rivâyette bulunulmasını isteyenlere şu şekilde cevap verdiği nakledilmektedir: "Muhakkak ki biz yaşlandık ve unuttuk. Rasûlullah'dan (sa) hadis rivâyet etmek ise sorumluluk isteyen ağır bir iştir." (Ahmed, *Müsned*, XXXII, 58 (19304)). Keza daha önce Hz. Peygamber'den işittiği, fakat unuttuğu bir hadisi Ebû Eyyûb el-Ensârî, dünyada geriye kalanlar arasında sadece kendisinin bildiğini söylediği Ukbe b. Âmir'den öğrenmek için Mısır'a uzun bir yolculuk yapmıştır (Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle fî talebi'l-hadis*, thk. Nureddin İtr, Beyrut, 1975, s. 118).

⁴ Ukbe b. Âmir'in kendi kızı için bir fetva sorması örneğinde olduğu gibi (Bkz. Buhârî, *Sahîh*, "Cezu's-sayd", 25 (1866)).

⁵ Örneğin Ebû Hureyre'nin, Abdullah b. Ömer'in rivâyette bulunduğu köpek edinmeyle ilgili hadiste, "ziraat köpeği" ziyadesini de hatırlaması gibi (Müslim, *Sahîh*, "Müsâkât", 10 (1575/58)).

⁶ Bazen bir hadisin rivâyetleri arasından sadece bir sahâbînin rivâyeti diğerlerinkinden daha popüler olabilmekteydi. Bunda hadisin isnadının kısa olması da önemli bir etkendi. Nitekim bugün Ebu Hureyre veya İbn Abbas gibi sahâbîlerden gelen hadislerin birçoğunun asıl kaynağı özellikle büyük sahâbîler olduğu halde bu ikisinin rivâyetleri daha yaygındır. Bkz. İbn Kuteybe, *Te'vîl*, s. 91. Krş. Nevzat Tartı, "Ebû Hureyre'nin Mürselleri Üzerine Bir İnceleme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12/3, 2012, s. 9-10.

⁷ Örneğin Abdullah b. Vehb'in (ö. 197), Şebîb b. Saîd'ten (ö. 186) kusurlu olarak rivâyet ettiği bir hadis (İbn Vehb, *el-Câmi fi'l-hadis*, thk. Mustafa Hasan Hüseyin Ebû'l-Hayr,

nedenlerle belli bir sahâbîden gelen rivâyetin zamanla meşhur olması ve diğer rivâyetleri unutturması.

Öte yandan Allah'ın Rasûlü daha hayattayken sahâbesinin değişik coğrafyalara dağılmaya başladıkları, dolayısıyla sahip oldukları hadis kültürünü beraberlerinde götürdükleri de malumdur. Bunun ve yukarıda saydığımız diğer sebeplerin bir neticesi olarak özellikle hicri I. yüzyılda belli rivâyetler sadece belirli bölgelerde bilinmekteydi. Binaenaleyh hicrî ikinci yüzyılın ortalarında, bölgelerarası hadis kültürlerinin farklılığına bağlı olarak, fıkî bazı ihtilafların ortaya çıktığı,⁸ hatta bu alandaki sıkıntıları gidermek için idarecilerin çözüm arayışlarına girdiği de bilinmektedir.⁹ Ancak gittikçe artan “er-Rihle fî talebi'l-hadîs”¹⁰ diye adlandırılan ilim yolculukları ve tedvîn faaliyeti ile bölgelerarası hadis kültür farkı zamanla ortadan kalkmıştır.¹¹

Riyâd, 1995, s. 646), muttasıl bir senedle başkaları tarafından rivâyet edilmektedir (Tayâlisî, *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin el-Türkî, Kahire, 1999, II, 69 (725). Ancak G. H. A. Juynboll bunu, senedi mükemmelleştirme şeklinde yorumlasa da (Bkz. G. H. A. Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, Ankara, 2002, s. 151) yanılmaktadır. Zira onun iddia ettiği gibi kimse, Şebîb'in İbn Vehb'e ezberden kusurlu olarak naklettiği bu tariki mükemmel hale getirmediği gibi, bilakis bu hadisi Şebîb'in de kaynağı olan Şu'be b. Haccâc'tan (ö. 160) bizzat kendi talebesi olan Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204) de nakletmektedir. Öte yandan, en azından ilk zamanlar Hicaz menşeli rivâyetler dururken, diğer rivâyetlere fazla itibar edilmediği de bilinmektedir. Bu da doğal olarak bu rivâyetlerin unutulmasına vesile olmuştur diyebiliriz.

⁸ Mısır bölgesinin en ünlü fakîhi olan Leys b. Sa'd'ın (ö. 175), Medine'nin ünlü âlimi İmam Mâlik'e (ö. 179) yazdığı şu satırlarda bunu açıkça görmekteyiz: “Mısır'da Ebu Zerr, Zübeyr b. el-Avvâm, Sa'd b. Ebî Vakkâs; Humus (Hims)'da Bedir ehlinde yetmiş kişi vardı. Müslüman ordularının hepsinde (durum) böyle idi. Irak'ta Huzeyfe b. el-Yemân, İmran b. Husayn vardı. Emiru'l-Mü'minin Ali b. Ebî Tâlib de, -Allah cennette O'nu şerefli eylesin- burada senelerce oturmuştu. Yanında da Rasûlullah'ın ashâbı vardı. Bunlar asla Akşam ile Yatsı namazını birleştirmemişlerdir. İhtilaf konusu meselelerden birisi de, bir şahit ve dâvâcının (hak sahibinin) yemini ile hükmetme işidir. Biliyorum ki Medine'de bununla hüküm verilmektedir. Hâlbuki ne Şam ve Humus'ta, ne Mısır'da, ne de Irak'ta Peygamberin ashâbı bununla hüküm vermiştir...”. Bkz. Muhammed Yusuf Musa, “İmam Mâlik ile Leys b. Sa'd Arasındaki İhtilaf ve Yazışma”, çev. Abdülkadir Şener, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVI, 1968, s. 136.

⁹ İmam Mâlik, Ebû Ca'fer'in *Muvatta'*ı her bölgede tek bir ilim (hukuk) kaynağı haline getirme teklifine karşı çıkararak şöyle demiştir: “Onların bildiklerini bilmedikleri ile değiştirmeye kalkışsan bunu küfür olarak görürler. Lakin her beldeyi kendi ilmiyle baş başa bırak!” (İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut, 1952, I, 29).

¹⁰ Bu konuda tafsilatlı bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî'nin, *er-Rihle fî talebi'l-hadîs* adlı eserine.

¹¹ Bkz. Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 97-103; Hüseyin Akgün, “Sahabe Coğrafyasının Oluşumu ve Sonuçları”, *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe” Konulu Tartışmalı İlimi Toplantı*, SAÜ İlahiyat-İSAV, 27-28 Nisan 2013, Sakarya, s. 33-52.

Söz konusu durumu göz önünde bulundurduğumuzda aklımıza şöyle bir soru gelmektedir: Bu rihleler sonrasında III. yüzyılda ortaya çıkan hadis birikiminin ne kadarı daha önce yerel bir özellik taşıyordu? Yani bir bölgede bilinen bir hadis diğeri de başka bir varyantıyla da olsa biliniyor muydu? İşte bu araştırmadaki amacımız, bölgelerarası hadislerin naklinin mahiyeti hakkında bazı tespitlerde bulunmaya çalışmaktır. Bu bölgeler içerisinden rivâyeti en az olanlardan birini seçmenin araştırmamızın hacmini zorlamaması açısından isabetli olacağını düşünerek, Mısır'daki rivâyetleri ele almayı uygun bulduk.

Öte yandan çalışmamızda, Mısır'da bilinen hadislerin naklinde önemli bir rol oynayan, güvenilirliği konusunda ihtilaf bulunmayan bir râvi¹² olan Yezîd b. Ebî Habîb'in (ö. 128) rivâyetlerini temel almaya çalışacağız. Bu âlim, Mısır'daki rivâyetlerin nakledilmesinin yanı sıra Mısır dışındaki rivâyetleri Mısır'a taşıması yönüyle de önem arz etmektedir. Böylece onun dışarıdan getirdiği, Mısır'da naklettiği rivâyetleri de diğeri bölgelerdeki asıllarıyla karşılaştırıp değerlendirme imkânına sahip olacağız.

Araştırmamızda Mısır'da ikamet eden sahâbeden ve tâbiünden hadis râvilerinin tespitinde en eski ve önemli kaynaklardan birisi olan İbn Sa'd'ın (ö. 230) *Tabakât'*ını esas aldık. Bu eserde Mısır'da yaşayan 32 sahâbînin¹³ ve tâbiîn döneminden 35 âlimin adı zikredilmektedir.¹⁴ Ayrıca araştırmamızın maksadını ortaya koyması için yeterli olacağını düşünerek, eserde adı geçen bu kişilerden *Kütüb-i sitt'e*'de en az üç rivâyeti bulunanları dikkate aldık.¹⁵ Aşağıda bunları önce sahâbe, sonra tabiîn tabakası olmak üzere sırasıyla inceleyip genel bir perspektif verdikten sonra, Mısır'daki rivâyetlerin bölgesel olarak içeri ve dışarı transferlerini daha yakından görmek için Yezîd b. Ebî Habîb'in rivâyetlerini detaylı olarak ele almaya çalışacağız.

¹² Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Kahire, 2006, VI, 31; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb*, Beyrut, 1984, XI, 319.

¹³ Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Beyrut, 1990, VII, 342-352. Süyûtî, Mısır'a gelen veya yerleşen 353 sahâbîyi adlarıyla zikreder. Bkz. Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara fi târihi Mısır ve'l-Kâhire*, Kahire, 1967, I, 167-254.

¹⁴ Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 353-358. Tâbiîn döneminin sonu kabul edilen hicrî 180 yılından önce vefat eden Leys b. Sa'd'ı (ö. 175) sonuncu kişi kabul ettik.

¹⁵ Not: Çalışmamızdaki sayısal verileri *el-Câmi li'l-hadîsi'n-Nebevî* adlı programın yardımıyla tespit ettik ve hadislerin numaralandırılmasında söz konusu programı esas aldık. Ayrıca *Kütüb-ü sitt'e* müellifinden sonra eğer sadece hadis numarası veriyorsak kaynağın bu program olduğu anlaşılacaktır.

A) Mısır'da Yaşamış Sahâbîlerden Gelen Rivâyetler

İncelememize, İbn Sa'd'ın da adını ilk sırada zikrettiği, Mısır'ı fetheden ve oraya yerleşen en ünlü sahâbî olan Amr b. Âs ile başlayacağız. Medine ve Irak'ta da râvileri olan Amr'ın, Mısırlı râvilerini dikkate alarak yaptığımız araştırmada, onun bu öğrencilerinin rivâyet ettiği hadislerin, sadece Mısır'da bilinen rivâyetler olduğu dikkat çekmektedir. Benzer şekilde oğlu Abdullah b. Amr'ın rivâyetlerini de incelediğimizde,¹⁶ onun Mısır dışındaki rivâyetleri kabul görmüş, ancak Mısırlı râvilerinin rivâyetleri yerel kalmıştır. Keza rivâyetlerinin çoğu Mısırlı râvilerce nakledilen, Mısır'da yaşamış Ukbe b. Âmir'den gelen hadislerin de daha çok bu bölgede biliniyor olması gözden kaçmamaktadır. Yine *Kütüb-i sitt'e*'de 6 rivâyeti bulunan Abdullah b. el-Hâris'in rivâyetlerinin tamamı Mısırlı râvilerce nakledilmiştir. Son olarak, 5 rivâyeti bulunan Muâviye b. Hadîc'in de bütün rivâyetlerinin bölgesel¹⁷ olduğunu görmekteyiz. Mısır'da bilinen söz konusu bu rivâyetler sahâbe dönemi sonrasında, genellikle Yezîd b. Ebî Habîb gibi Mısır'ın tâbîn dönemi âlimleri ve bunların talebeleri tarafından nakledilmişlerdir. Mesela *Kütüb-i sitt'e*'de Yezîd b. Ebî Habîb (ö. 128) kanalıyla rivâyet edilen Mısır kaynaklı hadislerin neredeyse tamamı yine Mısırlı olan Leys b. Sa'd (ö. 175) aracılığıyla rivâyet edilmiştir. Diğer nakledenler de aynı şekilde Amr b. el-Hâris (ö. 148), Abdülhamid b. Ca'fer (ö. 153), Hayve b. Şureyh (ö. 158), Yahya b. Eyyûb (ö. 168) gibi Mısırlı âlimlerdir.

B) Mısırlı Tâbîn Dönemi Râvilerin Rivâyetleri

Yaptığımız araştırmaya göre, hicrî II. yüzyılın başlarına kadar yaşayan Mısırlı râvilerin rivâyetlerinin aynı sahâbîlerden gelen diğer bölgelere ait mütâbilerine veya başka sahâbîden gelen şâhidlerine

¹⁶ Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde tekrarlarla birlikte 660 hadis varken, Buhârî ve Müslim'de yaklaşık 70'er, Diğer *Kütüb-i sitt'e* müelliflerinde ise yaklaşık 100-150 hadis bulunmaktadır. Buhârî, Abdullah b. Amr'ın rivâyetlerinden sadece talebesi Ebû'l-Hayr'dan gelenleri almıştır. Müslim ise bunun dışında iki kişiden daha almıştır.

¹⁷ Burada bir hadisin bölgeselliği hakkında hüküm verirken, günümüze ulaşan rivâyetler çerçevesinde bir değerlendirmede bulunduğumuza dikkat çekmek isteriz. Bu durumda, eğer Hicaz menşeli olup da günümüze ulaşmayan, mütâbî veya şâhid niteliğinde hadisler varsa, vardığımız sonuçları kısmen değiştirebilir. Akla gelebilecek ikinci ihtimal ise, Mısır menşeli bir rivâyetin daha güçlü olması ve tercih edilmiş olmasıdır. Ancak Mısır'da bilinen bir rivâyetin eğer Hicaz'da bir aslı bulunsaydı, aşağıda ele alacağımız nedenden dolayı, Mısır kaynaklı bir hadisin tercih edilmesi ve diğerini unutturması neredeyse imkânsızdır diyebiliriz.

rastlamamız neredeyse mümkün gözükmemektedir.¹⁸ Nitekim Tirmizî de sadece Mısırlıların rivâyet ettiği bu hadislerin çoğu hakkında “garîb” hükmünü vermektedir.¹⁹ Ayrıca bunların Mısır dışındaki sahâbeden rivâyetleri ise yok denecek kadar azdır.²⁰ Var olanlar da Mısırlılardan rivâyetleri gibi garîb niteliğindedirler.²¹ Başka bir ifadeyle sadece bu Mısırlı râvilerin rivâyetleri ile bilinmektedirler. Bütün bunlar hicrî II. asrın başlarına kadar, Mısır’da bilinen rivâyetlerin genel olarak bölgesel nitelikte olduğunu ortaya koymaktadır.²² Ancak bu durum özellikle Yezîd b. Ebî Habîb (ö. 128), Amr b. el-Hâris el-Ensârî (ö. 148), Ca’fer b.

¹⁸ Bkz. Ebû Kays Mevlâ Amr b. As (ö. 54): Rivâyetleri sadece Amr b. As’tan gelmektedir. Ebû'l-Hayr (ö. 90): Rivâyetlerinin çoğu Abdullah b. Amr ve Ukbe b. Amir’dir. Abdullah b. Yezîd el-Meâfirî (ö. 100): Rivâyetlerinin neredeyse tamamı yereldir. Ali b. Rabâh el-Lahmî (ö. 114?): Ebû Hureyre’den bazı rivâyetleri hariç hepsi bölgesel niteliktedir. Şüfey b. Mâti’ (ö. 105), Abdullah b. Hübeyre es-Sebâî (ö. 126), Mişrah b. Hâ’ân (ö. 128) ve Ayyâş b. Abbas el-Kıtbânî’nin (ö. 133) rivâyetleri de aynı şekilde genel olarak Mısır menşelidir ve diğer bölgelerden rivâyetleri bilinmemektedir.

¹⁹ Örnekleri için bkz. Tirmizî, *Sünen*, “Nüzûr”, 4, (1528); “Birr”, 28 (1944), “Tıbb”, 4, (2040), “Kader”, 18 (2156), “Sıfatü'l-cennet”, 7, (2538), “Fadâilu'l-Kur’ân”, 12, (2903), “Menâkıb”, 21 (3642); 51 (3686), 144 (3954).

²⁰ Bkz. mesela Ebû Temîm el-Ceyşânî (ö. 77): Hocalarının hepsi Mısırlıdır. Mısır dışından sadece Hz. Ömer’den bir rivâyeti vardır. Abdurrahman b. Şimâse el-Mehrî (ö. 101?): Rivâyetlerinin çoğu Mısırlı Ukbe b. Amir, Abdullah b. Amr ve Ebû Basra’dandır. İstisnai olarak Hz. Aişe, Ebû Zerr ve Zeyd b. Sabit’ten mütâbileri olmayan birer rivâyeti vardır.

²¹ Mesela Süleyman b. Amr el-Mısırî’nin bütün rivâyetleri Ebû Saîd el-Hudrî’den gelmekte ve garîb niteliğindedirler. Nitekim bu yüzden rivâyetleri *Sahihayn*’a alınmamıştır diyebiliriz. Zira bütün rivâyetleri yine Mısırlı olan Derrâc b. Sem’ân (ö. 126) adında zayıf bir râvi tarafından nakledilmektedir. Örnekleri için bkz. Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Cihâd”, 33 (2530); Tirmizî, *Sünen*, “Rü’yâ”, 3 (2274); “Sıfatü'l-cennet”, 4 (2532).

²² Bu durumun farkında olan âlimler böylesi hadisler hakkında “تَرَدَّ بِهِ أَهْلُ مِصْرَ” (Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Vesâyâ”, 5 (2868) veya “هَذَا حَدِيثُ الْمِصْرِيِّينَ” (İbn Mâce, *Sünen*, “Eşribe”, 9 (3388)) gibi ifadeler kullanmışlardır. Keza bu durum bazı âlimlerin tenkidine de sebep olmuştur. Mısırlıların bu nitelikteki bir rivâyetine Hâkim en-Nisâbü’rî’nin şu şekilde dikkat çektiğini görmekteyiz: “هَذَا سُنَّةٌ غَرِيبَةٌ تَرَدَّ بِهَا أَهْلُ مِصْرَ وَلَمْ يُشَارِكْهُمْ فِيهَا أَحَدٌ” (Bu garîb bir sünnettir. Mısır halkı bunda teferrüd etmiştir. Hiç kimse onlara bu sünnet hususunda iştirak etmemiştir) (Süyûtî, *Tedribu’r-râvi fi şerhi Takrîbi’n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Nazr Muhammed el-Faryâbî, Riyad, 1994, I, 292). Onun benzer şekildeki diğer bir tenkidi için bkz. Hâkim en-Nisâbü’rî, *el-Müstedrek ala’s-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut, 1990, I, 458. Ancak kaynaklarda bir hadisin bir yere nisbet edilmesi, her zaman o hadisin metninin sadece o beldede bilindiği şeklinde anlaşılmalıdır. Zira bazen bu nitelendirme hadisin sadece senediyle ilgili olmaktadır. Diğer bir deyişle hadis derken, söz konusu senedle gelen belli bir rivâyeti kastedilmiştir. Örneğin: عَنْ أَبِي بَرْزَةَ بْنِ مَالِكٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنْ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ، قَالَ: «كُلُّ مُسْكِرٍ حَرَامٌ» قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ بْنُ مَاجَةَ: هَذَا حَدِيثُ الْمِصْرِيِّينَ مَسْرُوقٍ عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ (ص) قَالَ: «كُلُّ مُسْكِرٍ حَرَامٌ» قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ بْنُ مَاجَةَ: هَذَا حَدِيثُ الْمِصْرِيِّينَ. Daha sonra İbn Mâce (önemsiz bir ziyâdeyle) aynı hadisi başka bir senedle rivayet etmekte ve Rakkalılardan rivâyeti olması hasebiyle “وَهَذَا حَدِيثُ الرَّقِّيِّينَ” şeklinde nitelendirmektedir (Bkz. İbn Mâce, *Sünen*, “Eşribe”, 9 (3388-3389)).

Rebîa (ö. 136) gibi²³ hadis talebi için Mısır dışına çıkan râvilerden sonra değişmiştir.²⁴

Öte yandan diğer bölgelerde Mısırlıların rivâyetine karşı genel bir güvensizliğin olduğu da bilinmektedir.²⁵ *Kütüb-i sitte* âlimlerinin, bunlardan özellikle Buhârî'nin de Mısırlıların rivâyetlerine karşı bir güven problemi taşıdığını söyleyebiliriz. Mesela Ebû Kabîl el-Meâfirî (ö. 128) sika olduğu halde *Kütüb-i sitte*'ye, *Müsned*'de bulunan ondan fazla hadisinden sadece birisi alınmıştır. Ayrıca Yezîd b. Ebî Habîb'in, "Bir hadis işittiğinde onu bir yitiği araştırdığın gibi araştı! Eğer biliniyorsa al, yoksa bırak" şeklindeki sözünden²⁶ onun bu zaafın farkında olduğu anlaşılmaktadır. Görünen o ki hiçbir Mısırlı râvi Leys b. Sa'd (ö. 175) kadar itibar görmemiştir.²⁷ Onun sadece Buhârî'de tekrarlarıyla birlikte 450, Müslim'de ise 300 kadar rivâyeti yer almaktadır. Buna karşın zayıf bir râvi kabul edilen Abdullah b. Lehîa'nın (ö. 174), *Sahîhayn*'a mütâbi nitelikli bir hadisi hariç hiçbir rivâyeti alınmamıştır.

Her ne kadar Mısır dışından gelen Abdullah b. Mübarek (ö. 181) gibi âlimler ilk defa Mısırlıların rivâyetlerine itibar göstermiş olsalar da,²⁸ diğer bölgelerdeki dönemin ileri gelen âlimleri söz konusu dönemde

²³ Bunlardan diğer bazıları ise şunlardır: Bekr b. Sevâde (ö. 128), Saîd b. Ebî Hilâl el-Leysî (ö. 130), Ubeydullah b. Ebî Ca'fer (ö. 132), Hayve b. Şureyh (ö. 158), Saîd b. Ebî Eyyûb (ö. 161), Abdurrahmân b. Şureyh (ö. 167), Yahya b. Eyyûb el-Gâfikî (ö. 168), Abdullah b. Ukbe b. Lehîa (ö. 174), Leys b. Sa'd (ö. 175).

²⁴ Bunların çok sayıda Mısır dışından hocaları olmakla birlikte, öğrencileri bir sonraki kuşaktan Leys b. Sa'd, Amr b. el-Haris gibi Mısırlı âlimlerdir. Ayrıca bunların rivâyetlerinin en önemli özelliği Mısır dışından olan rivâyetlerinin mütâbilerinin bulunması, Mısır menşeli rivâyetleri ise yukarıda adı geçen bir önceki kuşaktan hocalarından olduğu için aynı şekilde genel olarak garîb nitelikli olmalarıdır.

²⁵ Bkz. Hafîb el-Bağdâdî, *el-Câmi li ahlâki'r-râvi ve âdâbi's-sâmii*, thk. Mahmûd Tahrân, Riyad, 1983, II, 286-288; İbn Teymiyye, *Ref'ul melâm ani'l-eimmeti'l-a'lâm*, Riyad, 1983, s. 21. Şu örnek de Mısırlıların rivâyetlerine karşı bir güvensizliğin tezahürü olarak değerlendirilebilir: Ahmed b. İbrahim el-İsmâîlî (ö. 371), Mısırlı Yahya b. Eyyûb'un (ö. 168) "haddesenâ Humeyd-haddesenâ Enes" şeklindeki rivâyetiyle ihticâc edilemeyeceğini belirtmiştir. Zira ona göre Mısırlılar ve Şamlılar, senedi sema ile muttasıl olmadığı halde rivâyetlerinde tahdîs lafızlarını kullanmışlardır. Bkz. İbn Receb, *Fethü'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Mahmûd b. Şaban b. Abdül-maksûd ve diğerleri, Medine, 1996, VI, 28.

²⁶ Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Risâletü Ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke ve gayrihim fi vasfi sünenihî*, thk. Muhammed es-Sabbâğ, Beyrut, ty., s. 30; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II, 20. وقال يزيد بن الصَّالَةَ فَإِنْ عَرَفَ وَإِلَّا فَدَعُهُ أَبِي حَبِيبٍ: إِذَا سَمِعْتَ الْخَدِيثَ فَأَنْتِذَهُ كَمَا تُنْتِذُ

²⁷ Nitekim Ahmed b. Hanbel diyor ki: "Mısırlıların hadisi içerisinde Leys'in kenden daha iyi hadis yoktur. Amr b. el-Hâris ise ona yakındır." (Zehebî, *Siyer*, VIII, 154; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 461).

²⁸ Mısır kaynaklı bazı rivâyetleri için bkz. Abdullah b. Mübarek, *Müsnedü'l-imam Abdullah b. el-Mübârek*, thk. Subhi Sâmerrâî, Riyad, 1987, s. 5, 30, 64; *Kitâbü'l-Cihâd*, thk. Nezîh Hammâd, Tunus, 1972, s. 64, 141, 142, 143, 148.

bunlara eserlerinde yer vermemişlerdir.²⁹ Öyle ki bu hadisler ancak Leys'in talebeleri ve çoğu Ahmed b. Hanbel (ö. 241) ve *Kütüb-i sitte* müelliflerinin de hocaları olan Haccâc b. Muhammed el-Massîsî (ö. 206), Yûnus b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 207), Hâşim b. el-Kâsım el-Bağdâdî (ö. 207), Abdullah b. Yusuf et-Tinnîsî (ö. 218), Hişam b. Abdülmelik el-Bâhilî (ö. 227), Amr b. Halid et-Temîmî (ö. 229), Kuteybe b. Saîd es-Sekafî (ö. 240), Muhammed b. Rumh et-Tücbî (ö. 242) gibi Mısırlı veya Mısır'a gelen âlimlerin vasıtasıyla diğer bölgelerde yaygınlaşmış görünmektedir.

Sonuç olarak, diğer bölgelerden gelen hadisler hicrî II. yüzyılın başlarında Mısır'a girmeye başlarken, buradaki rivâyetler II. yüzyılın ortalarından itibaren diğer bölgelerde kabul görmeye ve sonrasında yaygınlaşmaya başlamıştır diyebiliriz.

Şimdi Mısır'a dışarıdan, özellikle Hicaz'dan hadislerin getirilmesinde önemli bir rol oynayan Yezîd b. Ebî Habîb'in rivâyetlerini ele alabiliriz.

C) Yezîd b. Ebî Habîb'in Rivâyetleri

Tabiîn âlimlerinden bir hadisçi olan Sudan kökenli Ebû Recâ Yezîd b. Ebî Habîb el-Mısrî (ö. 128) hicrî 50-53 yıllarında Mısır'da doğmuştur. Cerh ve ta'dil imamlarınca güvenilirliği konusunda ittifak edilmiş, hatta ismi Mısırlıların en sağlam isnadında yer almıştır.³⁰ İbn Yûnus (ö. 347), önceleri Mısırlıların melâhim, fiten ve terğîb türü hadislerle meşgulken, ilk defa Yezîd'le beraber fıkhnın Mısır'da yayılmaya başladığını söylemektedir.³¹

²⁹ Mesela İmam Mâlik (ö. 179), İmam Ebû Yusuf (ö. 182) ve Muhammed (ö. 189) ile İmam Şâfiî (ö. 204) eserlerinde Mısırlıların rivâyetlerine yer vermemişlerdir. Bunun tespit edebildiğimiz tek istisnası İmam Şâfiî'nin, Leys b. Sa'd'ın sadece İbn Şihâb ez-Zührî gibi Mısır dışındaki hocalarının rivâyetlerini kitaplarına almasıdır (Örnekleri için bkz. İmam Şâfiî, *el-Müsned*, Beyrut, 1980, s. 27, 42, 161, 197, 202, 342, 344). Mesela o, Leys'in Mısır'daki en önemli hocası olan Yezîd b. Ebî Habîb'in rivâyetlerini kitaplarına almamıştır. Eser merkezli bu tespitimizin, isnâd merkezli tahlilimiz ile de örtüştüğünü söyleyebiliriz.

³⁰ اللَّبِثُ بْنُ سَعْدٍ عَنْ يَزِيدَ بْنِ أَبِي حَبِيبٍ عَنْ أَبِي الْخَيْرِ عَنْ عَقْبَةَ بْنِ عَامِرٍ *Tedrib*, I, 88). Ayrıca Yezîd'in Leys'den gelen rivâyetlerinden 50 kadarı ayrı bir cüz olarak günümüze ulaşmıştır (Bkz. Yezîd b. Ebî Hâbîb, "Cüzü ehâdîsi Yezîd b. Habîb el-Mısrî bi rivâyeti'l-imâmi'l-Leys b. Sa'd", *Ehâdisu's-ş-şuyûhi'l-kibârî -Akdemü'l-mahtûtâtî'l-hadîsiyyeh*, thk. Hamza Ahmed ez-Zeyn, Kahire, 2004, s. 11-64).

³¹ İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus el-Mısrî*, Beyrut, 2001, I, 509; Zehebî, *Siyer*, VI, 207; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 278. Goldziher bu ve diğer delillerinden hareketle, İslâm Hukukunun I. yüzyılda gelişmemiş olduğunu, halk tarafından bilinmediğini savunmaktadır (Akgün, *Goldziher ve Hadis*, 116-118, 213-214). Ayrıca o, fikhî hadislerin II. yüzyılın ikinci çeyreğinde ortaya çıkmaya başladığını iddia eden

Onun en son vefat eden sahâbîlerden Abdullah b. Hâris b. Cez' ez-Zübeydî (ö. 86) ve Ebû't-Tufeyl Âmir b. Vâsile el-Leysî'den rivâyetleri bulunmaktadır. Tâbiünden ise Mısırlı Ebû'l-Hayr Mersed b. Abdullah el-Yezenî (ö. 90), Mekkelî Atâ b. Ebî Rabâh (ö. 114), Medineli Irâk b. Mâlik el-Gifârî (ö. 110?) onun en çok hadis aldığı hocalarıdır. Kendisinden rivâyette bulunanlardan bazıları ise Amr b. el-Hâris (ö. 148), İbn İshak (ö. 151), Hayve b. Şureyh (ö. 158), Saîd b. Ebî Eyyûb (ö. 161) ve Leys b. Sa'd'tır (ö. 175).³²

Şimdi Yezîd'in rivâyetlerini dört başlık altında ele almak ve her birini örnekleri ile açıklamak istiyoruz:

a) Sadece Mısırlılardan rivâyet ettiği hadisler

Bunlardan kastımız Yezîd'in Mısır'da yaşamış bir sahâbîden gelen rivâyetleridir ki, bunlar kendisinden sonra da belli bir dönem yalnız Mısırlılarca rivâyet edilmiş, ancak II. yüzyılın ortalarından sonra diğer bölgelerde de yaygınlaşmışlardır. Bununla birlikte onun, daha önce II. yüzyıl hadis kitaplarında bulunurken, muhtemelen zayıf görülerek *Kütüb-i sitte* gibi III. yüzyıl hadis kitaplarına alınmayan rivâyetleri de bulunmaktadır.³³

Kütüb-i sitte'de Yezîd'e ait tekrarsız olarak 112 rivâyet tespit etmiş bulunmaktayız.³⁴ Bunlardan 47 tanesi, yani % 42'si³⁵ sadece Mısır'da

---

Schacht'ın düşüncelerine (Joseph Schacht, "Hadislerin Yeniden Değerlendirilmesi", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, V/2 (2007), s. 137), hadislerin yerel özelliklerine işaret edip, bunların burada üretilmiş olabileceğini ima etmek suretiyle kaynaklık etmektedir (Hüseyin Akgün, *Goldziher ve Hadis*, Ankara 2014, s. 116). Bununla birlikte bize göre yukarıdaki delil sadece, Mısır halk kültüründe fiten ve terğîb türü hadislerin yaygın olduğunu göstermekte, âlimlerin fikhî hadislerden habersiz olduğunu anlatmamaktadır. Dolayısıyla yukarıda İbn Yûnus tarafından nakledilen bilgi, söz konusu hadislerin bölgede uydurulmuş olduğu iddiasına bir mesnet teşkil edemez.

³² Bkz. Tuncay Başoğlu, "Yezîd b. Ebû Habîb", *DİA*, c. 43, 2013, s. 518-519.

³³ Örnekleri için bkz. İbn Vehb, *el-Câmi fi'l-hadîs*, thk. Mustafa Hasan Hüseyin Ebû'l-Hayr, Riyâd, 1995, s. 81, 93, 116, 119, 146, 575, 581; Tayâlisî, *Müsned*, II, 307 (1076); Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-A'zamî, Beyrut 1983, II, 426 (3953), III, 505 (6492), V, 280 (9615). Ayrıca merfû hadisler esas alındığı için, mevkûf ve maktû rivâyetlerin de genel olarak *Kütüb-i sitte*'ye alınmadığını da belirtmeliyiz.

³⁴ Tespit edebildiğimiz kadarıyla Yezîd b. Ebî Habîb'e nispeti yönüyle illetli olduğunu düşündüğümüz İbn Mâce, "Cenâiz", 64 (1623)'deki hadisi bu sayıya dâhil etmedik. Krş. Şuayb Arnaûd'un tahkikiyle (İbn Mâce, *Sünen*, II, 546 (dipnot 2).

³⁵ Aşağıda gelecek, yine Mısır menşeli olup, şâhidi ve mütâbii olan rivâyetleri de kattığımızda bu oran % 60'a çıkmaktadır (Bkz. Tablo 1).

bilinen rivâyetlerdir.³⁶ Bu hadislerin çoğu hakkında Tirmizî'nin de "garîb" nitelemesinde bulunduğunu yukarıda belirtmiştik. Görüldüğü üzere vefat tarihi hicrî 128 olan Yezîd'in rivâyetlerinin menşei, önceki Mısırlı âlimlere göre çeşitlenmiştir. Nitekim onun rivâyetlerinin geri kalan % 40'lık kısmının kaynağı diğer bölgelerdeki hocalarıdır.³⁷ Mısırlı hocalarının rivâyetlerinde ise bu yerellik oranı doğal olarak daha da yüksekti. Mesela hocası Ebû'l-Hayr Mersed b. Abdullah el-Mısrî'de (ö. 90) bu oran % 100'leri bulmaktadır. Netice itibariyle, diğer bölgelerden gelen rivâyetlerle bu bölgedeki hadis kültürünün arttığını ve rivâyetlerdeki yerellik oranının gittikçe düştüğünü söyleyebiliriz. Onun Mısır kökenli bu tür rivâyetlerine aşağıdaki örneği verebiliriz:

حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ بْنُ سَعِيدٍ قَالَ: حَدَّثَنَا اللَّيْثُ عَنْ زَيْدِ بْنِ أَبِي حَبِيبٍ عَنْ أَبِي الْحَبِيبِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو عَنْ أَبِي بَكْرٍ الصَّدِّيقِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: عَلَّمَنِي دُعَاءَ أَدْعُو بِهِ فِي صَلَاتِي، قَالَ: " قُلْ: اللَّهُمَّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي ظُلْمًا كَثِيرًا وَلَا يَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلَّا أَنْتَ فَاعْفِرْ لِي مَغْفِرَةً مِنْ عِنْدِكَ وَارْحَمْنِي إِنَّكَ أَنْتَ الْعَفُورُ الرَّحِيمُ "

Abdullah b. Amr'dan, Ebû Bekr es-Sıddîk'in (r.a.) Rasûlullah'a (sa) şöyle dediği rivâyet edildi: "Bana namazımda okuyabileceğim bir dua öğret." Dedi ki: "Şöyle söyle: Allah'ım ben nefsimi çok zulmettim. Senden başka da günahları bağışlayacak yoktur. Beni katından bir mağfiret ile bağışla. Ayrıca bana merhamet et. Şüphesiz ki sen çokça bağışlayıcı ve merhametlisin."³⁸

Yukarıdaki örneği tahlil edecek olursak, hadisin Kuteybe b. Saîd'e (ö. 240) kadar sadece Mısırlı râviler tarafından nakledildiğini göreceğiz. Elbette sadece bu delilden hareketle, bu hadisin Abdullah b. Amr, Hz. Ebû Bekr veya üçüncü bir sahâbî tarafından diğer bölgelerde nakledilmediği sonucunu çıkaramayız. Zira bu hadisin diğer rivâyetlerinin *Kütüb-i sitte* müelliflerine ulaşmamış veya itibar görmemiş

³⁶ Hadisler için bkz. Buhârî, 371, 811, 1292, 2349, 2592, 4209, 4938; Müslim, 198, 1414, 2614, 3642; Ebû Dâvûd, 358, 876, 1221, 1365, 1821, 1857, 2072, 2164, 2347, 2428, 3216, 3553; İbn Mâce, 555, 1671, 1971, 2584, 2786, 2826, 3544, 4029, 4054, 4212; Tirmizî, 680, 2174, 2377, 2524, 2905, 3660, 3970; Nesâî, 581, 1868, 1961, 3069, 3251, 3479, 5046.

³⁷ Behnam Sadeghi, Mısır'daki hadislerin I. yüzyılda ve II. yüzyılın ilk yarısında büyük oranda Medine'den aktarıldığını, dolayısıyla buradaki rivâyetlerin bölgesel olmaktan çok Medine'nin bir uzantısı olarak değerlendirilebileceğini savunmaktadır (Behnam, Sadeghi, "The Travelling Tradition Test: A Method for Dating Traditions", *Der Islam*, c. 85/1 (2009), s. 207). Ancak bizim yukarıdaki tespitimiz en azından bu iddianın Yezîd'in rivâyetleri için geçerli olmadığını göstermektedir. Zira onun rivâyetlerinin % 60'ı Mısır menşelidir. Bununla birlikte Medine menşeli rivâyetlerin oranının Ca'fer b. Rebîa ve Amr b. el-Hâris gibi diğer bazı Mısırlı râvilerde arttığı da bir gerçektir. Dolayısıyla bunların tamamı da dikkate alınarak bir değerlendirme yapılmasının daha sağlıklı olacağını düşünmekteyiz.

³⁸ Buhârî, *Sahîh*, "Ezan", 147 (834).

olma ihtimalleri vardır. Ancak İmam Şâfiî (ö. 204) gibi³⁹ birçok âlimin Mekke ve Medine gibi şehirlerden gelen rivâyetleri diğerlerine öncelikle⁴⁰ de dikkate alındığında bunun zayıf bir ihtimal olduğunu söylememiz gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle, eğer aynı hadisin Hicaz menşei rivâyeti olsaydı, en azından Mısır menşei rivâyetten önce mutlaka onu da zikrederlerdi. Dolayısıyla bu ve benzeri hadislerin sadece belli bölgelerden, özellikle Hicaz dışından naklediliyor olması, o hadisin bölgesel bir rivâyet olarak tespiti için güçlü bir karînedir diyebiliriz. Elbette bununla oryantalistlerin iddia ettiği gibi, bu

³⁹ İmam Şâfiî'nin kitaplarındaki Abdullah b. Amr'dan gelen hadisler, tespit edemediğimiz kadarıyla sadece Mekke ve Medinelilerden nakledilenlerdir. Abdullah'ın çok sayıda Mısır menşei rivâyetleri olduğu halde Mısır'da yaklaşık beş yıl yaşayan (199-204) İmamın bunlardan hiçbirini kitaplarına almamış olması dikkat çekicidir. Keza Leys b. Sa'd'tan rivâyetlerinin hiçbirisi de Mısır kökenli değildir. Onun bu tutumunu, kendisinden nakledilen şu sözün açıkladığını düşünmekteyiz: "İmam Şâfiî şöyle dedi: Eğer bir hadisin Hicaz'da aslı bulunmuyorsa özü yok demektir. Bunu el-Ensârî *Kitabü zemmi'l-Kelâm* adlı eserinde anlatmıştır. Yine ondan (Şâfiî'den) şu söz nakledilmektedir: "Irak'tan nakledilen ve Hicaz'da aslı olmayan hiçbir hadis [zâhiren] sahîh de olsa kabul edilmez. Bununla birlikte ben sana sadece bir tavsiyede bulunmak istiyorum." *ذَهَبَ نُحَاغُهُ، حَكَاهُ*. إِذَا لَمْ يُوجَدْ لِلْحَدِيثِ مِنَ الْحِجَازِ أَصْلٌ، ذَهَبَ نُحَاغُهُ، حَكَاهُ. وَقَالَ الشَّافِعِيُّ: إِذَا لَمْ يُوجَدْ لِلْحَدِيثِ مِنَ الْحِجَازِ أَصْلٌ، ذَهَبَ نُحَاغُهُ، حَكَاهُ. وَالْأَنْصَارِيُّ فِي كِتَابِ دَمِ الْكَلَامِ، وَعَنْهُ أَيْضًا: كُلُّ حَدِيثٍ جَاءَ مِنَ الْعِرَاقِ وَلَيْسَ لَهُ أَصْلٌ فِي الْحِجَازِ فَلَا يَقْبَلُ وَإِنْ كَانَ صَحِيحًا، مَا أُرِيدُ إِلَّا نَصِيحَتَكَ. Bkz. Süyûtî, *Tedrib*, I, 89. Zehebî, İmam Şâfiî'nin daha sonra bu görüşünden rücu ederek isnâdî sağlam olan her hadisi sahîh kabul ettiğini söylese de (Bkz. Zehebî, *Siyer*, VIII, 243), İmam Şâfiî'nin elimizdeki kitaplarını Mısır'da yazdığı (İbn Ebî Hâtim, *Âdâbu's-Şâfiî ve menâkıbehü*, thk. Abdülganî Abdülhâlık, Beyrut, 2003, s. 53; Bilal Aybakan, "Şâfiî", *DİA*, c. 38 (2010), s. 230) ve bu son eserlerinde dahi Mısır kaynaklı hadislerle yer vermediği göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu tutumunda bir değişikliğin olmadığı yönündeki kanaatimiz kuvvetlenmektedir (Lemîn en-Nâcî'nin, İmam Şâfiî ile ilgili bu tespitimizi destekleyici bir görüşü için bkz. Lumeyn en-Nâcî, "İmam Şâfiî'nin Bazı Görüşlerini Değiştirmesinde Mısır'daki Çevreden Etkilenmesi Mes'elesi", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, çev. Muammer Bayraktutar, sayı: 3, 2010, s. 120-122).

⁴⁰ Keza İmam Mâlik'ten de İmam Şâfiî'ninkine benzer bir söz nakledilmektedir (Süyûtî, *Tedrib*, I, 88). Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463) ise sünnetin menşei bahsinde, "En sağlam sünnet rivâyetleri Harameyn ehlinin, yani Mekke ve Medinelilerin rivâyet ettikleridir. Zira onların içinde tedlîs yapan az, yalancılığıyla ve hadis uydurmasıyla meşhur olan nadirdir" demek suretiyle, hadisçilere göre, hadislerin menşeinin onları sıhhat yönünden kategorize etmede önemli bir husus olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca o, Kûfe ve Şam'ın rivâyetlerine olan itimatsızlıkları dile getirdikten sonra Abdurrahman b. Mehdî'nin (ö. 198) hadisleri sıhhat bakımından bölgelere göre derecelendirmesine şu şekilde yer vermektedir: Abdurrahman'a sorulur: "Kimlerin hadisi daha sağlamdır?", cevaben "Hicaz halkının hadisi" der. Kendisine tekrar sorulur. "Sonra kimlerin?" "Basra halkının." "Sonra kimlerin?" "Kûfe halkının." Dediler ki: "Ya Şam?" (Râvi) dedi ki: Elini silkti. "Mısırlıların da sağlam rivâyetleri vardır ancak sayıları azdır." (Bkz. Hatîb, *el-Câmi li ahlâki'r-râvi*, II, 286-288). Benzer bir yaklaşımı Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inin tertibinde de görmekteyiz. Ancak farklı olarak o, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*'i Kûfe ve Basralılarınkine takdim etmektedir.

hadislerin o bölgelerde uydurulduğu anlamı çıkarılmamalıdır.⁴¹ Bilakis Hz. Peygamber kaynaklı bu hadislerin orada yaşayan sahâbîler tarafından önce oradaki halka nakledildiği, bilahare bunların buradan diğer İslâm beldelerine yayıldığı anlaşılmalıdır.⁴² Diğer yandan bir sahâbînin bir vesileyle bir beldede rivâyet etmiş olduğu bir hadisi, gittiği diğer yerlerde de rivâyet etmesini zorunlu kılacak bir sebep yoktur. Pekâlâ, bir yerde sorulan bir soruya cevaben naklettiği bir hadisi orada da rivâyet etmesi için bir ortam veya fırsat doğmamış olabilir.

b) Kendisi Mısırlı bir sahâbîden rivâyet etmiş olmakla birlikte başka sahâbîden şâhidi olan rivâyetler

Bir de sadece Mısır'da bilinen bazı rivâyetlerin Mısırlı sahâbîsi dışında başka bir sahâbîden "şâhid" niteliğinde rivâyeti de söz konusu olabilmektedir. Bu durumda olan 9 hadis tespit edebildik.⁴³ Ancak şunu hemen belirtelim ki bu hadislerin tamamı ilginç bir şekilde sadece İbn Mâce'de yer almaktadır.⁴⁴ Hatta bunlardan dördü müdellis olarak kabul edilen İbn İshak'tan⁴⁵ an'ane yoluyla gelmektedir. Diğer rivâyetlerin de illetten âri olmamaları, bunların tamamına yakının hatalı bir şekilde rivâyet edildiği izlenimini uyandırmaktadır.⁴⁶ Dolayısıyla aşağıda vereceğimiz senedi sahîh olduğunu düşündüğümüz tek örnek hariç, bu rivâyetleri hesaba katmamayı uygun gördük:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ زَيْدٍ الْمَصْرِيُّ أَخْبَرَنَا اللَّيْثُ بْنُ سَعْدٍ عَنْ يَزِيدَ بْنِ أَبِي حَبِيبٍ أَنَّهُ سَمِعَ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ الْحَارِثِ بْنِ خَزِيمَةَ الرَّبِيعِيِّ، يَقُولُ: أَنَا أَوَّلُ مَنْ سَمِعَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: "لَا يَبُولَنَّ أَحَدُكُمْ مُسْتَقْبِلَ الْقِبْلَةِ"، وَأَنَا أَوَّلُ مَنْ حَدَّثَ النَّاسَ بِذَلِكَ.

⁴¹ G. H. A. Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, s. 169. Krş. Kuzudışli, Bekir, "Bölgelere Göre 'Men Kezebe 'Aleyye...' Hadisinin Rivâyet Seyri", *HTD*, VI/1, 2008, s. 71-110.

⁴² Bununla birlikte değişik İslâm beldelerinde bazı hadislerin uydurulduğundan hareketle, yerel nitelikli uydurmalardan da söz edebileceğimiz muhakkaktır. Ancak Goldziher'in, temel bazı hadislerin köken itibariyle Medine'den çıktığını ve İslâm beldelerine yayıldığını, ancak daha sonrasında her bölgenin kendi hadislerini ürettiklerini savunması (Bkz. Goldziher, Ignaz, *Muhammedanische Studien*, Halle, 1889-1890, II, 175) gibi bir genelleme de kabul edilemez.

⁴³ İbn Mâce, 203, 271, (315), 635, 1388, 1485, 1562, 3697, 3985.

⁴⁴ Sadece bir tanesi (İbn Mâce, 1485) Ebû Dâvûd'ta da geçmektedir (Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Cenâiz", 43 (3166)).

⁴⁵ Bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 43.

⁴⁶ Diğer hadislerden birini müdellis olan el-Muhâribî (ö. 195) an'ane olarak ve diğer üçünü ise zayıf birer râvi olan Abdullah b. Lehîa ve Sinan b. Sa'd el-Misrî nakletmektedir. Diğer rivâyetlerin desteğini de göz önüne alan Şuayb Arnaûd bu hadisler hakkında, *li gayrihî* sahîh veya *li gayrihî* hasen hükmünü vermektedir. Örnekleri için bkz. İbn Mâce, *Sünen*, I, 141, 182, 404, II, 402.

Abdullah b. el-Hâris b. Cez' ez-Zebîdî'nin (ö. 85) şöyle dediğini rivâyet etti: Nebî'in (sa) şu sözü söylediğini ilk duyan benim: "Hiçbiriniz kibleye doğru küçük abdestini yapmasın!". İnsanlara bunu ilk rivâyet eden de benim.⁴⁷

Abdullah b. el-Haris'in rivâyet ettiği bu hadis, en azından mana olarak Ebû Eyyûb el-Ensârî, Ma'kıl b. Ebî Ma'kıl el-Esedî ve Ebû Saîd el-Hudrî'den de rivâyet edilmektedir.⁴⁸

c) Kendisi Mısırlılardan rivâyet etmiş olmakla birlikte diğer bölgelerde de mütâbii olan rivâyetler

Bazen aynı sahâbî farklı bölgelerde yaşamış olabilmekte, dolayısıyla değişik bölgelerde öğrencileri/râvileri bulunabilmektedir. İşte bu nitelikte olan, Yezîd vasıtasıyla nakledilen 19 hadis tespit edebildik.⁴⁹ Burada, Mısır menşei rivâyetlerin mütâbilerinin, şâhidlerinden daha fazla olmasını, sahâbîlerin hadis bilgisi bakımından birbirlerinden farklı olmalarına bağlayabiliriz.

Öte yandan bir sahâbînin, Mısır dışındaki öğrencilerinin rivâyetlerinin, Mısırlılarınki ile karşılaştırılmasının, rivâyetlerin zabtı hususunda önemli bilgiler vereceğine dikkat çekmek isteriz. Aşağıda bu nitelikteki rivâyetleri, önemine binaen üç değişik örnek üzerinde göstermek ve tahlil etmek istiyoruz:

Örnek-1:

وَحَدَّثَنَا أَبُو الطَّاهِرِ أَحْمَدُ بْنُ عَمْرٍو بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو بْنِ سَرْحِ الْمِصْرِيِّ أَخْبَرَنَا ابْنُ وَهْبٍ عَنْ عَمْرٍو بْنِ الْحَارِثِ عَنْ زَيْدِ بْنِ أَبِي حَبِيبٍ عَنْ أَبِي الْحَزِّبِ أَنَّهُ سَمِعَ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَمْرٍو بْنَ الْعَاصِ يَقُولُ: إِنَّ رَجُلًا سَأَلَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَيُّ الْمُسْلِمِينَ خَيْرٌ؟ قَالَ: "مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ"

Abdullah b. Amr b. Âs'tan: Bir adam Rasûlullah'a (sa) sordu: Hangi Müslüman daha hayırlıdır? O da cevaben, "Müslümanların dilinden ve elinden emin olduğu kişidir" dedi.⁵⁰

Görüldüğü üzere bu hadis Mısırlı âlim Ebû'l-Hayr el-Yezenî'den (ö. 90) rivâyet edilmektedir. Aşağıdaki rivâyet ise bu rivâyetin Kûfeli âlim Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî (ö. 104) tarafından rivâyet edilen Mısır dışındaki bir varyantıdır.

⁴⁷ İbn Mâce, *Sünen*, "Tahâre", 17 (317).

⁴⁸ Krş. İbn Mâce, *Sünen*, "Tahâre", 17 (318-322).

⁴⁹ Buhârî, 12, 1776, 2199, 3702; Müslim, 82, 574, 3492, 4048, 4730, 4988; Ebû Dâvûd, 286, 314, 1928, 2215, 2930, 3218; İbn Mâce, 1591; Nesâî, 948, 1218. Bunlar Mısır menşei rivâyetlerinin % 30'üne tekabül etmektedir (Bkz. Tablo 1).

⁵⁰ Müslim, *Sahîh*, "İman", 14 (40).

حَدَّثَنَا آدَمُ بْنُ أَبِي إِبَاسٍ قَالَ: حَدَّثَنَا شُعْبَةُ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي السَّمَرِ وَإِسْمَاعِيلَ بْنِ أَبِي خَالِدٍ عَنِ الشَّعْبِيِّ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: الْمَسْلُومُ مَنْ سَلِمَ الْمَسْلُومُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ، وَالْمُهَاجِرُ مَنْ هَجَرَ مَا نَهَى اللَّهُ عَنْهُ

Abdullah b. Amr'dan (ra), Hz. Nebî'in (sa) şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Müslüman, Müslümanların dilinden ve elinden emin olduğu kimsedir. Muhacir ise, Allah'ın kendisine yasak ettiği şeylerden uzaklaşandır."⁵¹

Rivâyetleri karşılaştırdığımızda, hadisin ilk kısmının lafız olarak bile birebir aynı olduğunu, bununla birlikte Kûfeli ikinci rivâyetin bir ziyadeyi içerdiğini görmekteyiz. Buradan hareketle Abdullah b. Amr'dan gelen Mısır menşeli ilk rivâyetin muhtasar olarak rivâyet edilmiş olabileceğini veya ikinci rivâyette telifte⁵² bulunmuş olabileceğini söyleyebiliriz.

Örnek-2:

حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ خَالِدٍ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ عَنْ زَيْدِ بْنِ أَبِي الْحَتِّابِ عَنْ عُثْمَةَ بْنِ عَامِرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَعْطَاهُ عَنَّمَا يَنْقَسِمُهَا عَلَى صَحَابَتِهِ، فَبَقِيَ عَتُودٌ، فَذَكَرَهُ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: "ضَحَّ بِهَ أَنْتَ"

Ukbe b. Âmir'den (ra): Nebî'in (sa) sahâbesine dağıtması üzere kendisine bir koyun verdiğini, geriye yetişkin bir oğlağın kaldığını ve bu durumu Nebî'ye (sa) ilettiğini rivâyet etmektedir. Bunun üzerine (Hz. Peygamber), "onu sen kurban et" demiştir.⁵³

Yukarıda yine Ebu'l-Hayr'ın, Ukbe b. Âmir'den rivâyet ettiği hadisi, Medinelî Ba'ce b. Abdullah el-Cühenî (ö. 100) de kendisinden rivâyet etmektedir:

حَدَّثَنَا مُعَاذُ بْنُ فَصَالَةَ، حَدَّثَنَا هِشَامٌ عَنْ يَحْيَى عَنْ بَعْجَةَ الْجُهَيْيِّ، عَنْ عُثْمَةَ بْنِ عَامِرٍ الْجُهَيْيِّ قَالَ: قَسَمَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَ أَصْحَابِهِ ضَحَايَا، فَصَارَتْ لِعُثْمَةَ جَذَعَةٌ، فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، صَارَتْ لِي جَذَعَةٌ؟ قَالَ: "ضَحَّ بِهَا"

Ukbe b. Âmir el-Cühenî'nin rivâyet ettiğine göre Nebî (sa) ashâbı arasında kurbanlıkları taksim etti. Ukbe'ye (sekiz veya dokuz aylık) yetişkin bir hayvan düştü. Dedim ki: "Yâ Rasûlullah! Bana yetişkin bir kuzu mu düştü?" (O da) "Onu kurban et!" dedi.⁵⁴

⁵¹ Buhârî, *Sahîh*, "İman", 3 (10).

⁵² Rivâyette telifik hususunda bkz. Erul, Bünyamin, "Telifik", *DİA*, c. 40, 2011, s. 400-401. Eğer bu hadis, iki ayrı hadisin karıştırılması sonucu böyle rivâyet edilmişse buna müdrec diyebiliriz.

⁵³ Buhârî, *Sahîh*, "Vekâlet", 1 (2300).

⁵⁴ Buhârî, *Sahîh*, "Edâhî", 2 (5547).

Görüldüğü üzere Ukbe'ye düşen kurbanlığın ne olduğu hususu (جَذَعَةٌ - عَثُودٌ)⁵⁵ dışında hadis, farklı bölgelerde yaklaşık olarak aynı şekilde zabt edilmiştir.

Örnek-3:

حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ مَنْصُورٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ وَهَبٍ، أَخْبَرَنِي عَمْرُو بْنُ الْحَارِثِ، عَنْ زَيْدِ بْنِ أَبِي حَبِيبٍ أَنَّ نَاعِمًا مَوَى أُمَّ سَلَمَةَ حَدَّثَهُ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ قَالَ: أَقْبَلَ رَجُلًا إِلَى نَبِيِّ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: أَبَايَعُكَ عَلَى الْهَجْرَةِ وَالْجِهَادِ، أَتُبْغِي الْأَجْرَ مِنَ اللَّهِ، قَالَ: "فَهَلْ مِنْ وَالِدَيْكَ أَحَدٌ حَيٌّ؟" قَالَ: نَعَمْ، بَلْ كِلَاهُمَا، قَالَ: "فَتُبْغِي الْأَجْرَ مِنَ اللَّهِ؟" قَالَ: نَعَمْ، قَالَ: "فَارْجِعْ إِلَى وَالِدَيْكَ فَأُحْسِنُ صُحْبَتَهُمَا"

Abdullah b. Amr b. Âs'ın şöyle dediği rivâyet edildi: Nebî'ye (sa) bir adam geldi ve dedi ki: Karşılığını Allah'tan umarak, sana hicret ve cihâd etmek üzere biat ediyorum. Bunun üzerine Hz. Peygamber "Ebeveyninden birisi hayatta mı?" diye sordu. Adam "evet, hatta ikisi de hayatta" deyince Hz. Peygamber ona "Karşılığını Allah'tan mı umuyorsun?". Muhatabının yine "evet" demesi üzerine Hz. Peygamber, "Ebeveyninin yanına git ve onlarla iyi geçin!" dedi.⁵⁶

Yukarıda Abdullah b. Amr'dan'dan Mısırlı râvisi tarafından rivâyet edilen hadisi, benzer şekilde Mekkeli râvisi Ebû'l-Abbâs el-Mekkî (ö. ~100) de rivâyet etmektedir:

حَدَّثَنَا آدَمُ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ حَدَّثَنَا حَبِيبُ بْنُ أَبِي ثَابِتٍ قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا الْعَبَّاسِ الشَّاعِرَ وَكَانَ - لَا يُتَّبَعُ فِي حَدِيثِهِ - قَالَ: سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عَمْرٍو رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا يَقُولُ: جَاءَ رَجُلًا إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَاسْتَأْذَنَهُ فِي الْجِهَادِ، فَقَالَ: "أَخِي وَالِدَاكَ؟"، قَالَ: نَعَمْ، قَالَ: "فَتُبْغِيهِمَا فَجَاهِدْ"

Abdullah b. Amr'ın (ra) şöyle dediği rivâyet edildi: Nebî'ye (sa) bir adam geldi ve cihâd etmek için izin istedi. Hz. Peygamber "Ebeveynin hayatta mı?" diye sordu ve adamın "Evet" şeklinde cevap vermesi üzerine, "Onlar için çaba sarf et!" dedi.⁵⁷

Görüldüğü üzere bu hadis, gerek uzunluk-kısalık, gerekse metin içeriği bakımından ufak bazı farklılıklar arz etmektedir. Ancak mana yönünden ise bir farkın olmadığı da ortadadır.

Netice itibariyle, bu nitelikte olan diğer hadisleri de incelediğimizde, aynı sahâbîden gelen fakat farklı bölgelerde rivâyet edilen bu rivâyetler arasında en azından bir mana birliğinin olduğunu söyleyebiliriz.

⁵⁵ Bu iki kelimeden ikincisi daha umumi olarak yetişmiş bir hayvan yavrusuna işaret ederken, birincisi bunun yetişkin bir keçi yavrusu olduğunu ifade etmektedir (Bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadis*, Beyrut, 1979, III, 177, 311).

⁵⁶ Müslim, *Sahîh*, "Birr", 1 (2549).

⁵⁷ Buhârî, *Sahîh*, "Cihâd", 137 (3004).

d) Mısır dışındaki diğer bölgelerden rivâyet ettiği hadisler

Bu özellikte Yezîd'in rivâyet ettiği 45 hadis tespit edebildik.⁵⁸ Neredeyse tamamı Hicaz menşeilili olan bu hadisler de bize diğer beldelerdeki hadislerin Mısır'a intikali ve bunların zabtı konusunda önemli bilgiler vermektedir.

Örnek 1:

Mısırlı olan Yezîd aşağıdaki hadisi Medinenli hocası Irâk b. Mâlik el-Gifârî'den (ö. 110?) rivâyet etmiştir:

حَدَّثَنَا قُتَيْبَةُ، حَدَّثَنَا اللَّيْثُ عَنْ يَزِيدَ بْنِ أَبِي حَبِيبٍ عَنْ عِرَاكٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: "إِنَّ شَرَّ النَّاسِ ذُو الْوَجْهَيْنِ، الَّذِي يَأْتِي هَوْلَاءَ بَوْجِهِ، وَهَوْلَاءَ بَوْجِهِ"

Ebû Hureyre, Rasûlullah'ın (sa) şöyle dediğini rivâyet etti: "İnsanların en şerlisi ikiyüzlü olanlardır. Onlar kimine şu yüzlerini, kimine ise diğer yüzlerini gösterirler."⁵⁹

Diğer bir Medinenli olan Ebû Sâlih Zekvân'ın (ö. 101) rivâyeti ise aşağıdaki gibidir:

حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ حَفْصٍ حَدَّثَنَا أَبِي حَدَّثَنَا الْأَعْمَشُ حَدَّثَنَا أَبُو صَالِحٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "بُجْدٌ مِنْ شَرِّ النَّاسِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عِنْدَ اللَّهِ ذَا الْوَجْهَيْنِ، الَّذِي يَأْتِي هَوْلَاءَ بَوْجِهِ، وَهَوْلَاءَ بَوْجِهِ"

Ebû Hureyre'den (ra): Nebî (sa) şöyle dedi: "Kıyamet günü Allah katında insanların en şerlileri olarak ikiyüzlüleri bulursun. Onlar kimine şu yüzlerini, kimine ise diğer yüzlerini gösterirler."⁶⁰

Bu hadisin daha uzun olan, muhtemelen telif yapılmış bir varyantı ise Kûfeli Ebu Zur'a b. Amr (ö. 100?) tarafından şu şekilde rivâyet edilmektedir:

حَدَّثَنِي إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ أَخْبَرَنَا جَرِيرٌ عَنْ عُمَارَةَ عَنْ أَبِي زُرْعَةَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: "بُجْدُونَ النَّاسَ مَعَادِنَ، خِيَارُهُمْ فِي الْجَاهِلِيَّةِ خِيَارُهُمْ فِي الْإِسْلَامِ، إِذَا فَتَقَهُوا، وَبُجْدُونَ خَيْرَ النَّاسِ فِي هَذَا الشَّأْنِ أَشَدَّهُمْ لَهُ كَرَاهِيَةً، وَبُجْدُونَ شَرَّ النَّاسِ ذَا الْوَجْهَيْنِ الَّذِي يَأْتِي هَوْلَاءَ بَوْجِهِ، وَيَأْتِي هَوْلَاءَ بَوْجِهِ"

Ebû Hureyre'den (ra): Rasûlullah (sa) şöyle dedi: "İnsanlar madenler gibidir. Eğer (İslâm'ı) iyice kavrarlarsa, Câhiliye döneminde en hayırlı olanlar, İslâm'da da en hayırlı olurlar. Ayrıca bu durumdan (İslâm'dan) en çok nefret edenleri insanlar arasında en hayırlısı olarak

⁵⁸ Buhârî, 380, 806, 1803, 2142, 2473, 4833, 5017, 6470, (6778); Müslim, (509), 530, 536, 771, 938, 1023, 1254, (2594), (2699), 2705, 3605, 4087; Ebû Dâvûd, 245, 313, 743, 923, 968, 1044; İbn Mâce, 1091, 1635, 1943, 2562, 3170, 3377; Tirmizî, 1456, 1694; Nesâî, 478, 1443, 2211, 2381, 2483, 3489, 3709, 4875, 5197, 5442. (Not: Parantez içerisinde verilen numaralar, verilen örneklerle aittir.)

⁵⁹ Buhârî, *Sahîh*, "Ahkâm", 27 (7179).

⁶⁰ Buhârî, *Sahîh*, "Edeb", 52 (6058). Krş. Mâlik b. Enes, *Muvattâ*, thk. M. Mustafa el-A'zamî, Abu Dabi, 2004, "Kelâm", 8 (826).

bulacaksınız. Yine insanların en şerlisi olarak, ikiyüzlü olanları göreceksiniz ki onlar kimine şu yüzlerini, kimine ise diğer yüzlerini gösterirler.⁶¹

Ebû Hureyre'den gelen bu hadisin Medine, Kûfe ve Mısır gibi üç değişik bölgede de aynı şekilde rivâyet edilmiş olması rivâyetin yaygınlığı ve güvenilirliği açısından önemlidir.

Örnek 2:

Yezîd aşâğıdaki hadisi Medineli hocası Irâk'tan şu şekilde rivâyet etmektedir:

وَحَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ زَائِعٍ حَدَّثَنَا شَبَابَةُ حَدَّثَنَا لَيْثٌ عَنْ يَزِيدَ، عَنْ عِرَاكِ عَنْ حَفْصَةَ بِنْتِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي بَكْرٍ - وَكَانَتْ تَحْتَ الْمُنْذِرِ بْنِ الرَّبِيعِ - أَنَّ عَائِشَةَ أَخْبَرَتْهَا أَنَّهَا كَانَتْ تَغْتَسِلُ هِيَ وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي إِنَاءٍ وَاحِدٍ، يَسْعُ ثَلَاثَةَ أَمْدَادٍ أَوْ قَرِيبًا مِنْ ذَلِكَ

Hz. Aişe'nin haber verdiği göre, kendisi ve Nebî (sa) hacmi üç müd⁶² veya buna yakın olan bir kapta(n) yıkanmış.⁶³

Hadisin Urve b. Zübeyr'den (ö. 94) gelen mütâbii ise şu şekildedir:

... عَنْ الزُّهْرِيِّ عَنْ عُرْوَةَ عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ: "كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَغْتَسِلُ فِي الْمَدْحِ وَهُوَ الْفَرْقُ، وَكُنْتُ أَعْتَسِلُ أَنَا وَهُوَ فِي الْإِنَاءِ الْوَاحِدِ" وَفِي حَدِيثِ سُفْيَانَ مِنْ إِنَاءٍ وَاحِدٍ، قَالَ قُتَيْبَةُ: قَالَ سُفْيَانُ: "وَالْفَرْقُ ثَلَاثَةُ أَصْعَ"

Hz. Aişe'nin şöyle dediği rivâyet edildi: "Rasûlullah (sa) farak denilen bir kapta(n) guslederdi. Ben ve o aynı kapta(n) guslederdik. Süfyân (b. Uyeyne)'ın hadisinde "bir kaptan" denilmiştir. Kuteybe, Süfyân'ın şöyle dediğini rivâyet etti: "Farak üç sâ hacminde"⁶⁴.⁶⁵

Hz. Peygamber'in ne kadar su ile yıkandığı ihtilaf konusu⁶⁶ olmakla birlikte, hadislerin ortak kısmı (aslı/mahfûzu) olan, Hz. Peygamber'in eşleriyle beraber aynı kaptan yıkandıkları hususu sadece Mısır'da değil, hemen hemen bütün İslâm beldelerinde aynı şekilde rivâyet edilmiştir.⁶⁷

⁶¹ Buhârî, *Sahîh*, "Menâkıb", 1 (3493-3494).

⁶² 3 x 1.15 lt = 3.45 lt.

⁶³ Müslim, *Sahîh*, "Hayz", 10 (321).

⁶⁴ 9 litre kadar.

⁶⁵ Müslim, *Sahîh*, "Hayz", 10 (319).

⁶⁶ Bkz. bu ihtilaf için Nevevî, *el-Minhâc fi şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, Beyrut, 1972, IV, 6-7.

⁶⁷ Mekke (Abdürrezzâk, *Musannef*, I, 268 (1028)); Medine (Mâlik, "Vukûtu's-salât", 24 (139/40)); Kûfe (Ebû Yûsuf, *Âsâr*, I, 14; Abdürrezzâk, *Musannef*, I, 268 (1031)); Basra (Tayâlisî, *Müsned*, III, 39 (1519)); Yemen (Abdürrezzâk, *Musannef*, I, 267 (1027)).

Örnek 3:

Yezîd'in yine hocası Irâk'tan rivâyet ettiği diğer bir hadis ise aşağıdaki gibidir:

حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ زُمَيْعٍ بْنُ الْمُهَاجِرِ أَخْبَرَنَا اللَّيْثُ عَنْ يَزِيدَ بْنِ أَبِي حَبِيبٍ عَنْ عِرَاكِ بْنِ مَالِكٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَهَى عَنْ أَرْبَعِ نِسْوَةٍ، أَنْ يُجْمَعَ بَيْنَهُنَّ: الْمَرْأَةُ وَعَمَّتُهَا، وَالْمَرْأَةُ وَخَالَتُهَا

Ebû Hureyre'den, Rasûlullah'ın (sa) şu dört kadının bir kişinin nikâhı altında toplanmasını yasakladığı rivâyet olundu: Bir kadınla halasını veya bir kadınla teyzesini (beraberce nikâhlamak).⁶⁸

Medineli A'rec'in (ö. 117) rivâyeti ise şu şekildedir:

حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْلَمَةَ الْمُعْتَمِرِيُّ حَدَّثَنَا مَالِكٌ، عَنْ أَبِي الزِّنَادِ عَنِ الْأَعْرَجِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "لَا يُجْمَعُ بَيْنَ الْمَرْأَةِ وَعَمَّتِهَا، وَلَا بَيْنَ الْمَرْأَةِ وَخَالَتِهَا"

Ebû Hureyre'den, Rasûlullah'ın (sa) şöyle dediği rivâyet edildi: "Bir kadınla halası veya bir kadınla teyzesi aynı nikâh altında toplanmaz."⁶⁹

Görüldüğü üzere Mısırlılar tarafından rivâyet edilen hadis, bir hüküm (fiil) şeklinde nakledilirken, Medineli A'rec'in rivâyetinde aynı manada olmak üzere, kavli bir hadis olarak nakledilmektedir. Söz konusu hadis diğer bazı Medineliler⁷⁰ tarafından rivâyet edildiği gibi, Basralı,⁷¹ Kûfeli,⁷² Şamlı⁷³ râviler tarafından da rivâyet edilmektedir.

Netice itibariyle bu üç örnekte de gördüğümüz üzere Yezîd'in Mısır dışındaki rivâyetlerinin tamamının değişik beldelerde mütâbileri bulunmaktadır ve hadislerin detaylarında bazı farklılıklar olsa da hadisler özü itibariyle aynı şekilde nakledilmişlerdir. Ayrıca bu türden diğer hadisleri de dikkate alarak yaptığımız araştırma, Yezîd'in rivâyet ettiği bu hadislerin yaklaşık 100 yıl bu bölgede nakledildikten sonra, tekrar Mısır üzerinden rivâyet edildiğini göstermektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Yezîd'in rivâyetlerinin yaklaşık yarısının mütâbilerinin olması onun böylesi rivâyetlerinin hemen hemen tamamının⁷⁴ Hicaz kaynaklı olmasından kaynaklanmaktadır diyebiliriz. Ayrıca onu kendisinden önceki âlimlerden farklı kılan bu duruma,

⁶⁸ Müslim, *Sahîh*, "Nikâh", 4 (1408/34)

⁶⁹ Müslim, *Sahîh*, "Nikâh", 4 (1408/33)

⁷⁰ Müslim, *Sahîh*, "Nikâh", 4 (1408/37)

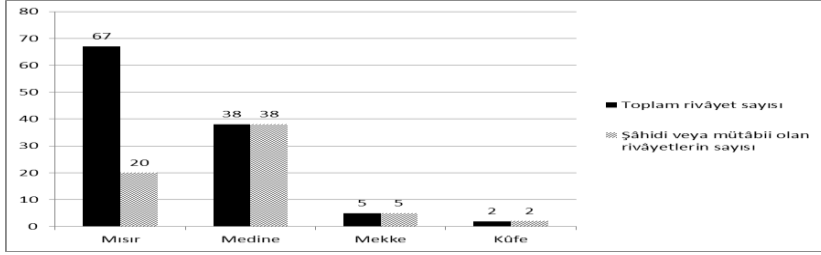
⁷¹ Müslim, *Sahîh*, "Nikâh", 4 (1408/38)

⁷² Tirmizi, *Sahîh*, "Nikâh", 31, (1126).

⁷³ İbn Hibbân, *el-İhsân fi takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, thk. Şuayb Arnaût, Beyrut, 1988, IX, 377 (4069).

⁷⁴ Kırk beş hadisten kırk üçü Hicâz menşelidir (Bkz. Tablo 1).

güvenilirliği de eklenince gerek Mısır kaynaklı, gerekse diğer hadislerinin niçin hüsnü kabulle karşılandığı anlaşılmaktadır.

Tablo 1- Yezîd b. Ebî Habîb'in (ö. 128) Rivâyatlerinin Menşeleri

Sonuç

Hicrî ilk iki yüzyıl hadis ve İslâm hukuk tarihi açısından özellikle hadislerin değişik beldelere yayılması ve bilahare bunların hadis müdevvinleri tarafından toplanması bakımından önem arz etmektedir. Zira İslâm hukukunun en önemli ikinci kaynağı olarak kabul edilen hadislerin bilinirliği verilen hukukî kararlarda etkili olmuştur. Bu bağlamda yukarıda da ortaya koyduğumuz üzere, ilk zamanlar Mısır bölgesinde bilinen hadislerin diğer beldelerde bilinmemesi, keza buradakilerin de Mısır dışındaki hadislerden kısmen haberdar olmaları bölgenin ilk dönem fıkıh/mezhep anlayışında bir yerellik/özgünlük meydana getirmiştir diyebiliriz. Nitekim bu durum, hadis birikimlerine bağlı olarak, Mısır'ın en önemli fakîhlerinden birisi olan Leys b. Sa'd'ın, Medine imamı Mâlik b. Enes ile ihtilaflarında kendini göstermektedir.

Öte yandan, bir hadisin sadece bir bölgeden nakledilmesinden hareketle, bu hadisin diğer bölgelerde hiçbir zaman bilinmediği sonucunu çıkaramayız. Zira bu hadisin diğer rivâyatlerinin *Kütüb-i sitte* müelliflerine ulaşmamış veya sonradan itibar görmemiş olma ihtimali de vardır. Ancak hadis âlimlerinin Hicaz kaynaklı rivâyatleri diğerlerine öncelikli dikkate alındığında, bir hadis sadece Hicaz dışından naklediliyorsa, bu durum söz konusu hadisin bölgesel nitelikte bir rivâyet olduğu yönünde güçlü bir karinedir diyebiliriz. Bununla oryantalistlerin iddia ettiği gibi, bu hadislerin o bölgelerde uydurulduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Bilakis Hz. Peygamber kaynaklı bu hadislerin orada yaşayan sahâbîler tarafından önce oradaki halka nakledildiği, bilahare bunların diğer İslâm beldelerine yayıldığı anlaşılmalıdır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi hadisçiler, en azından ilk zamanlar Hicaz menşeli rivâyatler dururken, diğer rivâyetlere fazla itibar

etmemişlerdir. Hatta İmam Şâfiî'nin, eğer bir hadisin Hicaz'da bir aslı yoksa onu almamak gerektiği yönündeki görüşü, bu tutumu açık olarak ortaya koymaktadır. Bunun bir sonucu olarak, kendi bölgelerindeki rivâyetlerle yetinmeyen Yezîd b. Ebî Habîb gibi Mısırlı âlimler özellikle Medine'ye rihlelerde bulunarak bildikleri rivâyetlerin bir nevi kontrolünü de yapmışlardır diyebiliriz.

Ancak önceleri, kontrol ve karşılaştırma imkânı zayıflığından, Hicaz dışından gelen rivâyetlere şüpheyile bakılırken, zamanla râvisi güvenilir olan (Leys b. Sa'd'tan nakledilen Mısır menşeli hadisler gibi) yabancı bölge hadislerinin de kabul edildiğini görmekteyiz. Bununla bağlantılı olarak araştırmamızda ulaştığımız diğer bir sonuç ise, hicrî birinci yüzyılda Mısır'daki hadis birikiminin büyük oranda bölgesel bir nitelik taşıdığıdır.⁷⁵ Ancak rihlelerin artması ve söz konusu önyargıların kalkması ile birlikte, hicrî II. yüzyılın başlarından itibaren bu yerelliğin ve bölgelerarası rivayet kültürü farklılığının peyderpey ortadan kalktığı da bilinmektedir. Bununla birlikte Hicaz dışındaki rivâyetlerin itibar kazanması ise biraz daha zaman almıştır diyebiliriz (Mısır örneğinde).

Burada ulaştığımız önemli sonuçlardan birisi de Yezîd b. Ebî Habîb'in neredeyse tamamını Hicaz'dan naklettiği rivâyetlerin yaklaşık yüz yıl boyunca Mısır'da rivâyet edildikten sonra, en azından manası mahfûz bir şekilde sonraki nesillere nakledilmiş olduğunun tespitidir. Ayrıca Yezîd'in bazı oryantalistlerin, râviler hakkındaki genel kanaatlerinin aksine sened uydurmadığını da görmekteyiz. Zira o, Hicaz menşeli rivâyetlerin değerinin farkında olduğu halde, Mısır menşeli rivâyetlerini olduğu gibi nakletmiş, senedlerini değiştirme veya çoğaltma gibi bir tasarrufta bulunmamıştır.

Netice itibariyle, II. yüzyılın başlarına kadar Mısır'da görülen yerel ağırlıklı hadis kültürünün, değişik oranda ve tarihsel dilimde de olsa, diğer bölgelerde de bulunduğunu düşünebiliriz. Nitekim Ebû Hanife'ye gerek yaşadığı dönemde, gerekse sonrasında hadis alanında birtakım eleştiriler yöneltilmesinin altındaki en önemli sebeplerden birisinin bu meseleyle ilgili olduğunu düşünmekteyiz. İşte bu gibi sorulara cevap bulabilmek için, sonraki çalışmalarımızda diğer bölgelerin rivâyetlerini de tahlil ederek, bu bölgesellik durumunun boyutlarını, ne zamana kadar devam ettiğini ve mevcut rivâyetlerin diğer bölgelerle mukayesesini ortaya koymaya çalışacağız.

⁷⁵ Diğer bölgelerde de bu durumun farklılık arz edip etmediğini sonraki çalışmalarımızda ortaya koymayı düşünmekteyiz.

Kaynakça

- Abdullah b. Mübarek, Ebû Abdurrahmân, *Kitâbü'l-Cihâd*, thk. Nezîh Hammâd, Tunus, 1972.
- _____, *Müsnedü'l-imam Abdullah b. el-Mübârek*, thk. Subhi Sâmerrâî, Riyad, 1987.
- Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-A'zamî, I-XI, Beyrut, 1983.
- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût ve diğerleri, I-XLV, Beyrut, 2001.
- Akgün, Hüseyin, *Goldziher ve Hadis*, Ankara, 2014.
- _____, "Sahabe Coğrafyasının Oluşumu ve Sonuçları", "*İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe*" Konulu Tartışmalı İlmi Toplantı, SAÜ İlahiyat-İSAV, 27-28 Nisan 2013, Sakarya, İstanbul, 2013, s. 33-52.
- Aybakan, Bilal, "Şâfiî", *DİA*, c. 38, 2010, s. 223-233.
- Başoğlu, Tuncay, "Yezîd b. Ebû Habîb", *DİA*, c. 43, 2013, s. 518-519.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, I-IX, Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Risâletü Ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke ve gayrihim fî vasfî sünenihî*, thk. Muhammed es-Sabbâğ, Beyrut, ty.
- _____, *Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût ve Muhammed Kamil Karabelli, I-VII, Dimaşk, 2009.
- Erul, Bünyamin, "Telfîk", *DİA*, c. 40, 2011, s. 400-401.
- Goldziher, Ignaz, *Muhammedanische Studien*, I-II, Halle, 1889-1890.
- Hâkim, Ebû Abdullah en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ, I-IV, Beyrut, 1990.
- Hatîb, Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, *er-Rihle fî talebi'l-hadîs*, thk. Nureddin Itr, Beyrut, 1975.
- _____, *el-Câmi li ahlâki'r-râvî ve âdâbı's-sâmii*, thk. Mahmûd Tahhân, Riyad, 1983.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, Beyrut, 1952.
- _____, *Âdâbu'ş-Şâfiî ve menâkıbehû*, thk. Abdülganî Abdülhâlık, Beyrut, 2003.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb*, I-XIV, Beyrut, 1984.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, thk. Şuayb Arnaût, I-XVIII, Beyrut, 1988.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*, Beyrut, 1999.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd, *Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût ve diğeri, I-V, Beyrut, 2009.
- İbn Receb, Abdurrahmân b. Ahmed, *Fethü'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Mahmûd b. Şaban b. Abdü'l-maksûd ve diğeri, I-IX, Medine, 1996.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, I-VIII, Beyrut, 1990.
- İbn Teymiyye, Takıyyuddin Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm, *Ref'ul melâm ani'l-eimmeti'l-a'lâm*, Riyad, 1983.
- İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb el-Mısırî, *el-Câmi fi'l-hadîs*, thk. Mustafa Hasan Hüseyin Ebû'l-Hayr, Riyâd, 1995.
- İbn Yûnus, Abdurrahmân b. Ahmed, *Târîhu İbn Yûnus el-Mısırî*, I-II, Beyrut, 2001.
- İbnü'l-Esîr, Mecidüddîn Ebû's-Seâdât el-Cezerî, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs*, I-V, Beyrut, 1979.
- Juynboll, G. H. A., *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, Ankara, 2002.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, Ankara, 1997.
- Kuzudişli, Bekir, "Bölgelere Göre 'Men Kezebe 'Aleyye...' Hadisinin Rivâyet Seyri", *HTD*, VI/1, 2008, s. 71-110.
- Mâlik b. Enes, *Muvattâ*, thk. M. Mustafa el-A'zamî, I-VIII, Abu Dabi, 2004.
- Musa, Muhammed Yusuf, "İmam Mâlik ile Leys b. Sa'd Arasındaki İhtilaf ve Yazışma", çev. Abdülkadir Şener, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVI, 1968, s. 131-154.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc en-Nisâbü'rî, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-V, Kahire, 1955-1956.
- Nâcî, Lumeyn, "İmam Şâfi'nin Bazı Görüşlerini Değiştirmesinde Mısır'daki Çevreden Etkilenmesi Mes'elesi", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, çev. Muammer Bayraktutar, sayı: 3, 2010, s. 117-128.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *Sünenü'n-Nesâî*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, I-IX, Halep, 1986.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref, *el-Minhâc fi şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*, I-XVIII, Beyrut, 1972.
- Sadeghi, Behnam, "The Travelling Tradition Test: A Method for Dating Traditions", *Der Islam*, c. 85/1, 2009, s. 203-242.

- Schacht, Joseph, "Hadislerin Yeniden Değerlendirilmesi", çev. İshak Emin Aktepe, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, V/2, 2007, s. 135-144.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Hüsnü'l-muhâdara fî târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, I-II, Kahire, 1967.
- _____, *Tedribu'r-râvi fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Nazr Muhammed el-Faryâbî, I-II, Riyad, 1994.
- Şafiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs, *el-Müsned*, Beyrut, 1980.
- Tartı, Nevzat, "Ebû Hureyre'nin Mürselleri Üzerine Bir İnceleme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12/3, 2012, s. 7-25.
- Tayâlisî, Süleyman b. Dâvûd, *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî, I-IV, Kahire, 1999.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir ve diğerleri, I-V, Kahire, 1975.
- Yezîd b. Ebî Habîb, "Cüzü ehâdîsi Yezîd b. Habîb el-Mısırî bi rivâyeti'l-imâmî'l-Leys b. Sa'd", *Ehâdîsu's-şuyûhi'l-kibâri -Akdemü'l-mahtûtâtî'l-hadîsiyyeh*, thk. Hamza Ahmed ez-Zeyn, Kahire, 2004, s. 11-64.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I-XVIII, Kahire, 2006.

Elektronik Kaynak:

el-Câmi li'l-hadîsi'n-Nebevî-Şirketü Rivâyeti İcîkûm li intâc ve tatvîri'l-berâmic

